

КОПУЛЯТИВ ҚЎШМА СЎЗЛАР ВА ЭРКИН КОПУЛЯТИВ СЎЗ БИРИКМАЛАРИНИНГ МОРФОЛОГИК ЖИХАТДАН ЎЗARO ФАРҚЛАРИ

Нодир Нуриддинов,

ТДШУ Эроншунослик ва афғоншунослик

олий мактаби доценти, PhD

nur_nn@mail.ru +998946123957

АННОТАЦИЯ:

Мазкур мақола форс тилидаги копулятив бирликларга оид назарий фикрлар тадқиқи, тилишунос-эроншунос олимларнинг мавзу юзасидан билдирган фикрлари таҳлиliga бағишланган. Шунингдек, мақолада копулятив қўшма сўзлар (КҚС) ва эркин копулятив сўз бирикмалари (ЭКСБ) ни ўзарo фарқлашининг морфологик мезони ҳамда копулятив бирликларнинг таржимада берилиши ҳақида фикр юритилади.

Таянч сўз ва иборалар: копулятив қўшма сўз, эркин копулятив сўз бирикмаси, морфологик мезон, таржима

АННОТАЦИЯ:

Данная статья посвящается изучению теоретических представлений о персидских копулятивных единицах, и анализу взглядов лингвистов-иранистов по данному вопросу. Также в статье рассматриваются морфологические критерии различения копулятивных сложных слов (КСС) и свободных копулятивных словосочетаний (СКС) и представление копулятивных единиц в переводе.

Опорные слова и выражения: копулятивные сложные слова, свободное копулятивное словосочетание, морфологический критерий, перевод.

SUMMARY:

This article is dedicated to study theoretical ideas (concepts) about copulative combinations and the analysis of the opinions of linguists-iranists on this theme. This article also discusses the morphological criteria for distinguishing between copulative compound words (CCW) and free copulative phrases (FCPH) and the representation of copulative units in translation.

Keywords and expressions: copulative compound words, free copulative phrases, morphological criterion, translation.

КИРИШ:

Тилшуносликда ва, айниқса, форс тилшунослигида сўз бирикмалари ва қўшма сўзларни фарқлаш, қатъий чегаралаш анча мураккаб ва ҳал этилиши лозим бўлган масалалардан бири дейиш мумкин. Шунинг учун ҳозирги кунда қўшма сўз ва сўз бирикмалари бир-бирига аралаштирилади, айрим ҳолларда бир мураккаб бирикманинг ўзини баъзан қўшма сўзга, баъзан сўз бирикмасига киритиш ҳоллари учраб туради. Қўшма сўз ва сўз бирикмаларининг чегараси масаласи ҳар бир тилнинг фономорфологик ва синтактик нормаларига асосланган ҳолда қатъий, аниқ мезонни белгилашни талаб этади.

Копулятив бирликлар таҳлили ва уларнинг структур-семантик таснифидан тилшуносликда мазкур лингвистик ҳодиса деярли бир хил баҳоланиши маълум бўлди. Аммо тадқиқотларнинг ҳеч бирида КҚС, КФБ ва ЭКСБни ўзаро фарқлашнинг аниқ мезонлари кузатилмади. Мазкур мақолада мавзуга оид назарий қарашлар таҳлили ва тўпланган фактик материаллар таснифи асосида копулятив бирликлар (КҚС ва ЭКСБ) ни фарқлашнинг морфологик мезони ҳақида мулоҳаза юритилади.

Форс тилида сўз бирикмалари ва қўшма сўзлар ўртасидаги ўзаро муносабат масаласи илк бор Л.С.Пейсиковнинг тадқиқотида [1, 158-168.] батафсил ифода этилган. Мазкур муаммони ҳал этишнинг мураккаблиги муаллифнинг қуйидаги фикрларида ўз аксини топади: “Копулятивларни катта миқдордаги турли тенг боғловчили, редупликатив, боғловчисиз бирликлардан, айниқса тенг боғловчили фразеологик бирликлардан фарқлаш масаласида муаммолар юзага келади: боғловчили синтактик сўз бирикмалари ва копулятив қўшма сўзлар ўртасидаги оралиқ бирликлар масаласи ниҳоятда мураккабдир. Аммо мазкур масала уни тўлиқ ҳал этишнинг имкони йўқлигига қарамасдан, бизга у қадар имконсиздек туюлмади” [1, 159.].

Г.В. Меликян ўз тадқиқотида “жуфт бирликлар лексикализацияси натижасида қўшма сўзлар ҳосил бўлишини” таъкидлайди. Унга кўра “бу ҳолатда жуфт бирликларни қўшма сўзларга ўхшатиш тўғрироқ бўларди, чунки уларнинг ясалиш асоси синтаксис сатҳига тааллуқли, композицияга эмас” [2, 55.].

Мавзуга оид манбалар таҳлили мазкур масаланинг дарий тилшунослигида ҳам долзарблигини кўрсатди. М.Н. Негҳат Саидий дарий тилида қўшма сўз сўз бирикмасидан фарқловчи 7 та белгини таклиф қилган бўлса [3, 165.], Х.З. Алимова дарий тилида қўшма сўзларнинг фонетик, грамматик ва семантик белгига эгалигини таъкидлаб, улар орасида грамматик белгининг устунлигини қайд этади [4, 32, 35.].

Тилнинг турли сатҳларига тегишли лингвистик бирликлар таҳлили ўзига хос қийинчилик туғдиради. Масалан, лексик-морфологик ва синтактик сатҳларга тегишли бўлган сўз ясалиши (қўшма сўз) ва сўз бирикмалари ўзига хос деривацион ва функционал хусусиятларга эга. Бундай ҳолатда лисоний ва нолисоний омиллар таъсирини ҳисобга олиш зарур [5, 1-2.].

Эронлик тилшунослар асарларининг таҳлили ҳам форс тилида копулятив бирликлар ўзаро ажратилмаслиги, уларнинг барчаси мураккаб бирликлар сифатида изоҳланиши ҳамда копулятив бирликларни ўзаро фарқлашнинг аниқ мезонлари ишлаб чиқилмаганини кўрсатди.

МУҲОКАМА ВА НАТИЖАЛАР:

Копулятив қўшма сўз ва сўз бирикмаларини ўзаро фарқлаш фақат илмий аҳамиятгагина эга бўлмай, жуда катта амалий аҳамиятга ҳам эгадир. Қўшма сўз ва сўз бирикмаларининг ўзаро дистинктив белгиларини аниқлаш ва уларни амалиётда қўллаш лексикографик изланишлар ва таржималар жараёнига ҳам самарали таъсир кўрсатади. Шунга кўра қўшма сўзларни сўз бирикмаларидан *фонетик-фонологик, морфологик-синтактик* ва *функционал-семантик* белгилар асосида фарқлаш мақсадга мувофиқ.

Сўз бирикмаси яхлит, бироқ қисмларга ажраладиган ва мустақил сўзлик хусусиятини тўлиқ сақлайдиган грамматик бутунликдир. Қўшма сўз компонентларида эса семантик мустақиллик йўқолиб, таркибий қисмлар бирикувидан янги лексик-семантик маънога эга бирлик юзага келади.

КҚС морфология ва сўз ясалиши, ЭКСБ эса синтактик сатҳ доирасида ўрганилувчи бирликларидир. Шу сабабли мазкур копулятив бирликларни ўзаро фарқлашда таркибий қисмлар ўртасидаги морфологик ва синтактик муносабатлар таҳлили муҳим аҳамиятга эга. Копулятив бирлик компонентларининг икки таркибий қисмдан иборат бўлиши, таркибий қисмларнинг алоҳида эмас, балки биргаликда маълум бир сўз туркуми вазифасини бажариши (асосан от ва сифат), морфологик бутунлик (яхлитлик), носинтактик тузилиш, таркибий қисмларнинг бўлинмаслиги ва улар орасига бошқа морфемаларнинг қўйилмаслиги, таркибий қисмларнинг морфологик воситалар билан боғланиши КҚС ва ЭКСБни ўзаро фарқловчи морфологик мезонлардир.

КҚС ва ЭКСБ структур жihatдан ўхшаш бўлиб, икки таркибий қисмдан иборатдир. Мазкур ўхшашлик копулятив бирликларни ўзаро фарқлашни қийинлаштиради: Икки таркибий қисмдан иборат КҚС – بردار و بگزار *bardārobogzār* “энагалик”, “парвариш қилиш”; “ғамхўрлик”, بشوروبپوش *bešurobepuš* “ювилгандан сўнг ғижим бўлмайдиган”, بگو و بشنو *beguvobešnou*

“суҳбат”, “диалог”, بگيروبيند *begirobeband* “оммавий ҳибс”, “қама-қама”, “репрессия”, آب و هوا *ābohavā* “об-ҳаво”, “иқлим”, ده و گير *dehogir* (оғз.) “кураш”, “тўқнашув”, سوزوساز *suzosāz* “чидамлилиқ”; “оташин муҳаббат”; “қайғу”, “соғиниш”, سوزوگدار *suzogodāz* “ваҳима”, “хавотир”; “нотинчлиқ”, “қайғу”; “севги соғинчи”, گيرودار *girodār* “жанжал”, “тўқнашув”; “ховлиқиш”, “саросима”; “авжи”, “қизғин пайти”, افت و خيز *oftoxiz* “қулаш ва кўтарилиш”, (оғз.) “муносабат”, “алоқа”, پيچ و تاب *piçotāb* “бурилган жой”, “муюлиш”, “эгри-бугри”; “чигаллиқ”, “мураккаблиқ”, بندوبست *bandobast* “тил бириктириш”, “гапни бир жойга қўйиш”; “махфий келишув”; “битим”, گرفت و گير *gereftogir* “қаттиқ идора усули”, “қатъий интизом”; “қама-қама”, “ҳибс”, پيچ و پيچ *piçopiç* “ўралган”, “қайрилган”, “халқа (кулча, ғужанак) бўлиб олган”, چاروناچار *čāronāčār* “ноилож”, “чор-ночор”, “мажбуран”, سياه و سفيد *siyāhosefid* “кул ранг”, مرزوبوم *marzobum* “мамлакат”, پيچ *piçoxam* “бурилиш”, “эгри-бугри”; “чигаллиқ”, “лабиринт”, كم و بيش *katobiş* “бир мунча”, “озми-кўпми”, “маълум даражада” ва б.

Икки таркибий қисмдан иборат ЭКСБ – بخت و اقبال *baxt-o eybāl* “тақдир”, عشق و محبت *eşq-o mohabbat* “севги”, سلامت و تندرست *salāmat-o tandorost* “соғлиқ”, “саломатлиқ”, سست و ضعيف *sost-o zaif* “нимжон”, “заиф”, غم و غصه *γam-o γosse* “қайғу”, “ғам-ғусса”, آشكار و واضح *vāzeh-o āškār* “аниқ”, “равшан”, خواهش و التماس *xāheş-o eltemās* “илтимос”, “илтижо”, اشتباه و سهو *eştebāh-o sahv* “хатолиқ”, “янглиш фикр”, بزرگ و بى حساب *bozorg-o bihesāb* “жуда катта”, زحمت و رنج *ranj-o zahmat* “зўр бериш”, “кучланиш”, “куч”, فرسوده *xaste-vo farsude* “ҳолдан тойган”, “қаттиқ чарчаган”, عيب و نقص *eyb-o naʿs* “камчилиқ”, “айб-нуқсон”, ضرورى و لازم *lāzem-o zaruri* “керакли”, “зарур”, ناز و ناز *nāz-o karaşme* “танноз”, “ишвагар”, فكر و ذكر *fekr-o zekr* “ўй-фикр”, “ният”, تحقيق و پرس جو *tahyiy-o porsju* “сўровномалар”, “ташриҳ”, بيان و تشریح *bayān-o taşrih* “тушунтириш”, “изоҳ”, مرتب و تمیز *tamiz-o morattab* “тартибга келтирилган”, مات و مبهوت *māt-o mabhut* “хайрон қолиб”, “хайрат билан” ва б.

Юқоридаги копулятив бирликлар шаклий жиҳатдан ўхшаш бўлиб, бир гуруҳга мансубдек туюлади. Чунки копулятивларнинг ҳар икки гуруҳи -va/-o- “ва” билан боғланган ҳамда икки таркибий қисмдан иборат.

مزه بچه را به او می چشاندند با شاش و گهش و بریز و بیاشش و بردار و بگذارش *Maze-ye baçe-rā be u miçeşāndand bā šāş-o goheş va berizobepāşeş va bardārobogzāreş* “Унга фарзанднинг мазасини – унинг пешобу ахлати, тўс-тўполони ва унга энагалик (ғамхўрлик) қилиш билан бирга тоттиришарди” (сенگی بر گوری، ۵۲)

“Хайётнинг чигаллиқларида” *Dar piçoxamhā-ye zendegi* در پیچ و خم های زندگی (www.newday.ir)

پژوهشگران دانشگاه اکستر در انگلیس با استفاده از علم ژنتیک در یافته اند قد و وزن در بخت و اقبال *Pežuhešgarān-e dānešgāh-e Ekster dar Englis bā estefāde az elm-e ženetik dar-yāfte-and yadd-o vazn dar **baxt-o eybāl**-e ensān-hā moasser ast* “Англиядаги Экстер университети тадқиқотчиларининг генетика фанидан фойдаланиб аниқлашлари, қомат ва вазн инсонлар тақдирга таъсир кўрсатади” (www.irinn.ir/fa/news/153932/)

وی با بیان این که امروز زمان خواهش و التماس به دشمن نیست، اضافه کرد *Vey bā bayān-e inke emruz zaman-e **xāheš-o eltemās** be došman nist, ezafe kard* “У бугун душманга илтижо (илтимос) қилиш замони эмаслигини таъкидлаш билан бирга қўшимча қилди” (www.mehrnews.com/news/4732714/)

Юқоридаги жумлалар таркибида *bardārobogzāreš* “энагалик”; “ғамхўрлик”, *pičoxam* “чигаллик” каби КҚС, *baxt-o eybāl* “тақдир”, *xāheš-o eltemās* “илтижо” (“илтимос”) каби ЭКСБни кузатиш мумкин. Мазкур бирликларни гуруҳларга ажратишда копулятив бирликларнинг структур-семантик таҳлили натижасида чиқарилган хулосаларга таянилди. Мисолларда келтирилган КҚС таркибида морфологик яхлитлик ва носинтактик тузилиш акс этган бўлса, ЭКСБ таркибий қисмларининг ҳар бири морфологик мустақил бирлик эканини намоён этмоқда.

КҚСдан фарқли равишда манбаларда уч таркибли ЭКСБ ҳам кузатилди:

جنس پارچه ای که شما برای لباس هایتان در نظر می گیرید باید ظریف و نرم و لطیف مثل پارچه *Jens-e pārče-i ke šomā barāye lebās-hāyetān dar nazar migirid bāyad **zarif-o narm-o latif** bāšad mesl-e pārče-ye harir bāšad tā šomā bā pušidan-e ān lebās lāyartar be nazar berasid* “Либосларингиз учун танлайдиган мато тури сиз у либосни кийганингизда озғинроқ кўринишингиз учун худди ипак каби майин ва юмшоқ бўлиши керак” (www.nafissstore.ir)

۱۴ *Čahārdah ta’bir-e didan-e **bahs-o da’vā-vo kotakkāri** dar xāb* “Тушда муштлашиш ва ёқалашишни кўришининг 14 таъбири” (www.tedsa.com)

Аммо юқоридаги каби уч таркибли ЭКСБ форс тилида нисбатан катта маъноли бўлгани сабабли копулятивларни компонентларининг сонига қараб фарқлаш мезони ўзини оқламайди.

Копулятив бирликлар таркибий қисмларининг морфологик таҳлили мазкур бирликлар от, сифат, турли феъл шакллари, тақлидий сўзлар, баъзида сон, олмош ва равишлар бирикувидан иборат бўлишини кўрсатди. Манбалардан тўпланган копулятив бирликлар таҳлилига мувофиқ шуни айтиш мумкинки,

КҚС таркибий қисмлари асосан бир сўз туркуми, баъзида турли сўз туркумлари билан ифода этилади.

Отлар билан ифодаланган КҚС: 1) Турли от – ўзаклардан иборат КҚС: رنگ *āb(o)rang* “гўзаллик, “софлик”, “тозалик” (юз); “акварель”, “акварель бўёқлари” (آب *āb* “сув”, رنگ *rang* “ранг”); مال *moštomāl* “массаж”, “силаш”, “уқалаш” (مشت *mošt* “мушт”, مال *māl* “мол-мулк”); 2) Интерфикс иштирокидаги отлар бирикувидан иборат КҚС: توبه *tubetu* “сўзма-сўз”, “батафсил”, “синчковлик билан” (تو *tu* “соч”), رنگارنگ *rangārang* “ранг-баранг”, “турли-туман” (رنگ *rang* “ранг”), جابجا *jābejā* “тезда”, “зудлик билан”; “баъзи жойларда”, “ора-сира” (جا *jā* “жой”); 3) Отлар редупликацияси орқали ясалган КҚС: نخود نخود *noxudnoxud* “озгина”, “бир оз”, “сал-пал” (نخود *noxud* “нўхат”, ^{1/5}грамм микдоридаги ўлчов бирлиги), سوراخ سوراخ *surāxsurāx* “нафис”, “нозик”, “илма-тешик”, “йиртиқ-сиртиқ” (سوراخ *surāx* “тешик”, “туйнук”), خط خط *xatxat* “йўл-йўл”, “ола-була”; “чизикли”, “чизик тортилган”; “ажин босган”, “чалкаш-чулкаш чизиклар” (خط *xat* “дастхат”, “чизик”);

Сифатлар билан ифодаланган КҚС: 1) Турли сифат – ўзаклардан иборат КҚС: بدوبيراه *badobirāh* (оғз.) “ҳақоратли сўз”, “сўкиш сўзлари”, “ножўя сўзлар” (بد *bad* “ёмон”, بيراه *birāh* “ахлоқсиз”, “енгилтак”), سفيد *siyāh(o)sefid* “кул ранг” (سياه *siyāh* “қора”, سفيد *sefid* “оқ”), 2) Интерфикс иштирокидаги сифатлар бирикувидан иборат КҚС: گرماگر *garmāgarm* “аччиқ устида”, “дарҳол”; “энг қизиган (қизғин) пайтда”; 3) Сифатлар редупликацияси орқали ясалган КҚС: صاف صاف *sāfsāf* “тўғри”, “тикка”, “эгилмасдан”; “очиқчасига”, “дадиллик билан”, “мақсадсиз” (صاف *sāf* “аниқ”, “текис”), خوش خوش *xošxoš* “оз-оздан”, “секин-аста” (خوش *xoš* “ёқимли”, “қувончли”).

Турли феъл шакллари билан ифодаланган КҚС: 1) Императив шаклдаги феъллар бирикувидан иборат КҚС: بچاپ بچاپ *bečārbečār* “ўғрилиқ”, “талончилик”, “йўлтўсарлик” (چاپيدان *čāpidan* (چاپ *čār*) “ўғирламоқ” феъли), بکش بکش *bokošbokoš* “қирғин”, “хунрезлик”, “қатл”, “катта жанг” (کشتن *koštan* (کش *koš*) “ўлдирмоқ”, “қирмоқ” феъли), بترک و بترک *bebinobetarak* “кўзмунчоқ” (بين *bin* (بين *bin*) “кўрмоқ”, ترکيدان *tarakidan* (ترک *tarak*) “ёрилмоқ”, “дарз кетмоқ”), بيا بيا *boro(vo)biyā* “борди-келди”, “чоп-чоп”, “югур-югур”; “дабдабали (ҳашаматли) ҳаёт тарзи”, “ортиқча фаровонлик” (رفتن *raftan* (رو *ro*) “бормоқ”, آمدن *āmadan* (آ *ā*) “келмоқ”) ва б. 2) Компоненти феълнинг ҳозирги ва ўтган замон негизи бўлган КҚС: а) Иккита бир хил ёки турли хил феъл ХЗНнинг бирикуви: گيراگير *girāgir* “уруш-жанжал”, “тўқнашув”; “ховлиқиш”, “саросима”; “авжи”, “қизғин пайти” (گرفتند *gereftan* گير *gir* “олмоқ”), جنب وجوش *jombojuš* “ҳаяжон”, “ғалаён”; “жонланиш”; “шовқин -сурон”, “қий-чув” (جنبيدند *jombidan* جنب *jomb* “ҳаяжон”, “ғалаён”, “жонланиш”, “шовқин -сурон”, “қий-чув”);

jomb “ҳаракатланмоқ”, جوشيدن *jušidan* جوش *juš* “қайнамоқ”); б) *Бир феълнинг ҳам ўтган, ҳам ҳозирги замон негизларининг бирикуви*: بست و بند *bastoband* “бириктиргич”, “қисқич”; “бирикма”, “бириктирилган жой”; “турник”, “ҳари” (بستن *bastan* بند *band* “ёпмоқ”, “боғламоқ”); ساخت و ساز *sāxtosāz* “тайёрлик”, “тайёргарлик”, “вужудга келиш”, “тузиш”; “структура”, “тузилиш” (ساختن *sāxtan* ساز *sāz* “қурмоқ”); в) *Турли феълларнинг ўтган ва ҳозирги замон негизларининг бирикуви*: گذار و گشت *gaštogozār* “сайру саёҳат, томоша учун турли жойларга сафар” (گشت *gaštan* گشت *gašt* (ЎЗН) “айланмоқ”, گذاشتن *gozāštan* گذار *gozār* (ХЗН) “қўймоқ”), و خيز *jastoxiz* “сакраш”, “ирғиш” (جستن *jastan* جست *jast* (ЎЗН) “сакрамоқ”, خاستن *xāstan* خيز *xiz* (ХЗН) “ўриндан турмоқ”, “уйғонмоқ”); г) *Турли феълларнинг ўтган замон негизларининг бирикуви*: زد و خورد *zadoxord* “жанжал”, “тўқнашув” (زدن *zadan* “урмоқ”, خوردن *xordan* “ёмоқ”), و برگشت *gaštobargašt* “қийин”, “мураккаб” (گشت *gaštan* “айланмоқ”, برگشتن *bargaštan* “қайтмоқ”), و کوفت *kuftoruft* “мускулларнинг чарчаши”, “қаттиқ чарчаш”; “таъна”, “танбех” (کوفتن *kuftan* “урмоқ”, “янчмоқ”, رفتن *ruftan* “супурмоқ”); 3) *Ўтган замон сифатдошлари бирикувидан иборат КҚС*: گريخته (و) *jaste(vo)gorixte* (OFZ.) “чалкаш-чулкаш”, “пойма-пой”, “чигал”; “наридан-бери”, “чала-чулпа”; “онда-сонда”, “баъзи жойда”, “ҳар жой ҳар жойда” (جستن *jastan* “сакрамоқ”, بریدن *borideboride* “узук-юлук”, “узук-узук” (boridan “кесмоқ”), رفته رفته *rafterafte* “аста-секин”, “бора-бора”, “тобора” (raftan “кетмоқ”, “бормоқ”); 4) *Ҳозирги замон сифатдошлари бирикувидан иборат КҚС*: خندان خندان *xandān* “қаттиқ кулиб”, “кула-кула” (خندیدن *xandidan* “кулмоқ”), لارزان لارزان *larzān* “титраб” (لرزیدن *larzidan* “титрамоқ”), کشان کشان *kešān* “судраб, судралиб” (کشیدن *kešidan* “судрамоқ”), لنگان لنگان *langān* “оқсоқланиб” (لنگیدن *langidan* “оқсоқланмоқ”).

Тақлидий сўзлар билан ифодаланган КҚС: 1) *Ҳайвонлар товушига тақлидни билдирувчи редупликативлар*: جیک جیک *jikjik*, جير جير *jirjir* “чуғур-чуғур”, “чиёв-чиёв”, “чирқиллаш”, عو عو *oioi* “ақиллаш”, “вовуллаш”; “вов-вов”, قارقار *qarqar*, غار غار *garar* “қағ-қағ”, “қағиллаш” (қарға) 2) *Предметлар ва тирик жонзотлар томонидан ҳосил бўлган товушга тақлидни билдирувчи редупликативлар*: هَلپ هَلپ *holopholor* “чапиллатиб чайнаш (овқат вақтида)”, گرپ گرپ *gorpgor* “тақ-туқ”, “икки қаттиқ нарсанинг бир-бирига урилишидан ҳосил бўладиган тўхтовсиз овоз”, شرشر *šoršor*, šeršer “шилдираш”, “жилдираш” (сув), “шовқин” (ёмғир, жала); “жилдираб оқаётган сув оқими”, طق طق *taytay* “тақ-тақ”; “тақиллаган овоз”, (“дукиллаган, тарақлаган овоз”); “ора-сира тақиллатиш”, “дукур-дукур” ва б.

Сонлар билан ифодаланган КҚС: 1) Интерфикс иштирокидаги сонлар бирикувидан иборат КҚС: چهاردرچهار *čahārdarčahār* “тўртбурчак”, “квадратга оид”, “квадрат шаклидаги” (چهار *čahār* “тўрт”), یک در یک *yekdaryek* (оғз.) “ногахон”, “кутилмаганда”, “тўсатдан”, “тасодифан”, یک یک *yekbeyek*, یک بر یک *yekbaryek* “битта-битта”, “битталаб”; “бирин-кетин”, “кетма-кет”; “ҳар”, “ҳар бир” (предлогли ва изофали бирикмалар таркибида) (یک *yek* “бир”); 2) Сонлар редупликацияси орқали ясалган КҚС: هزارهزار *hezārhezār* “минг-минглаб” (هزار *hezār* “минг”), یک یک *yekyek* “бирма-бир” (یک *yek* “бир”).

Равишлар билан ифодаланган КҚС: 1) Интерфикс иштирокидаги равишлар бирикувидан иборат КҚС: دیر به دیر *dirbedir* “камдан-кам”, “онда-сонда”, “баъзан” (دیر *dir* “кеч”), مفتامفت *moftāmoft* (оғз.) “текин(га)” (مفت *moft* “текин”, “бепул”) 2) Равишлар редупликацияси орқали ясалган КҚС: کورمال کورمال *kurmāl kurmāl* “пайпаслаб” (کورمال *kurmāl* “кўрмасдан”, “тусмоллаб”, “кўр-кўрона”), راست راست *rāstrāst* “ошкора равишда”, “эҳтиётсизлик билан”, “бепарволик билан” (راست *rāst* “тўғри”, “ўнг”), خیره خیره *xirexire* “асоссиз”, “бекордан-бекорга” (خیره *xire* “хайрон”).

Олмош билан ифодаланган КҚС: 1) Интерфикс иштирокидаги олмошлар бирикувидан иборат КҚС: خود به خود *xodbexod* “кутилмаганда”, “ўз-ўзидан содир бўладиган” (خود *xod* “ўз”).

Сўз бирикмаси таркибида ҳам морфологик жиҳатдан бир сўз туркумига оид сўзлар бирикуви кузатилади:

Отлар билан ифодаланган ЭКСБ: رفتار و اخلاق *raftār-o axlāy* “муносиб хулқ-атвор” (رفتار *raftār* “хулқ” – от, اخلاق *axlāy* “ахлоқ” – от), نظم و ترتیب *nazm-o tartib* “тартиб” “тартиб-қоида” (نظم *nazm* “тартиб” – от, ترتیب *tartib* “тартиб”, “тизим” – от), رشد و توسعه *rošd-o tousee* “ўсиш”, “ривожланиш” (رشد *rošd* “ривожланиш” – от, توسعه *tousee* “кенгайиш” – от), زوزه و ناله *zuze-vo nāle* “дод-фарёд”, “йиғи-сиғи” (زوزه *zuze* “увиллаш”, “чийиллаш” – от, ناله *nāle* “инграш”, “йиғи” – от) ва б.

Сифатлар билан ифодаланган ЭКСБ: خشک و بی علف *xošk-o bialaf* “ўлик”, “жонсиз” (خشک *xošk* “қуруқ” – сифат, بی علف *bialaf* “ўтсиз” – сифат), چاق و کلفت *chāy-o koloft* “семиз”, “тўладан келган”, “қалин”, “дуркун” (چاق *chāy* “семиз” – сифат, کلفت *koloft* “семиз”, “қалин” – сифат), سست و ضعیف *sost-o zaif* “кучсиз”, “заиф” (سست *sost* “кучсиз” – сифат, ضعیف *zaif* “нимжон” – сифат), واضح و آشکار *vāzeh-o āškār* “аниқ”, “равшан” (واضح *vāzeh* “аниқ” – сифат, آشکار *āškār* “аниқ” – сифат) ва б.

Тўпланган фактик материаллар таҳлили КҚС ва ЭКСБнинг таркибий қисмлари бир хил сўз туркумига тааллуқли бўлишини кўрсатди. Аммо

куйидаги мисоллар истисно бўлиб, унда от ва сифат бирикувидан иборат КҚС кузатилади: *سوت و كور sutokur* “жимжит”, “қайғули”, “ғамгин” (*سوت sut* “хуштак”-от, *كور kur* “кўр”-сифат), *خواب و بيدار xâbobidâr* “мудраган ҳолатда”, “уйқусираганча”, “товланувчи (духоба)” (айнан. *خواب xâb* “уйқу”-от, *بيدار bidâr* “бедор”-сифат), *چشم و دلسير çeşmodelsir* “кўзи тўқ”, “ўз манфаатларини кўзламайдиган” (айнан. *چشم çeşm* “кўз”-от, *دلسير delsir* “бефарқ”-сифат). Таркибий қисмлар боғланишидаги носинтактик ва нофразеологик хусусият бундай бирликларни қўшма сўзлар сифатида ўрганишни тақозо этади.

Таркибий қисмларнинг алоҳида эмас, балки биргаликда маълум бир сўз туркуми вазифасини бажариши (асосан от ва сифат) кузатилади:

پیشبینی مستقیم آب و هوا از مرکز هواشناسی ایران Pišbini-ye mostayim-e ābohavā az markaz-e havāšenāsi-ye Irān “Эрон метеорология марказидан тўғридан-тўғри **об-ҳаво** маълумоти” (www.havairan.com)

رختهای شسته و آبکشی شده بی بی ... همگی بشور و بیوش بودند Raxthā-ye šostevo ābkeši šode-ye bibi ... hamegi bešurobepuš budand “Хоним (бека)нинг ювилган кийимлари ҳаммаси **ғижим бўлмайдиган** эди” (۱۶-۱۵, ۱-۲)

یوونتوس 1-2 آژاکس: اروپای مات و مبهوت Yuventus 1-2 Āžāks: Orupā-ye māt-o mabhut “Ювентус 1-2 Аякс: **Хайратда қолган** Европа” (www.afghannews.shafaqna.com/EN/AL/77574)

Юқоридаги жумлаларда *آب و هوا ābohavā* “об-ҳаво” КҚС от сўз туркуми, *مات و مبهوت māt-o mabhut* “ғижим бўлмайдиган” КҚС ва *بشور و بیوش bešurobepuš* “хайратда қолган”, “хайрат билан” ЭКСБ эса сифат сўз туркумини ифодаляпти.

КҚСнинг структур-семантик таҳлили уларнинг бир қатор морфологик воситалар – интерфикслар (*-ā-*, *-be-*, *-dar-*, *-tā-*, *-o-*) орқали ясалишини кўрсатди. ЭКСБ таркибида эса фақат *-o-* (*-va-*) нинг бириктирувчи боғловчи сифатида ишлатилиши кузатилди. Мазкур икки копулятив бирликни ўзаро боғловчи морфологик воситаларнинг бир хил эмаслиги уларни ўзаро фарқлашни осонлаштиради. Бу ҳолатда ягона ўхшашлик *-o-* интерфикси ва *-o-* (*-va-*) бириктирувчи боғловчиси доирасида бўлиб, уларни фарқлашнинг аниқ фонетик-фонологик мезонларини белгилаш копулятив бирликлар ҳақидаги тасаввурни янада ойдинлаштиради.

Копулятив бирликларнинг таркибий қисмларидан бирига ёки ҳар иккисига қўшилувчи кўплик қўшимчаси КҚС ва ЭКСБни аниқлашнинг морфологик мезони сифатида хизмат қилади. КҚС компонентлари бирикиб, бир бутун ҳолга келгани учун ҳам бир сўз каби турланади. Морфологик элементлар қўшма сўз компонентларининг фақат биттасига (асосан охиргисига) қўшилади. ЭКСБ

компонентларида эса сўзларга хос барча хусусиятлар тўлиқ сақлангани учун уларнинг ҳар бири турли морфологик элементларни олган ҳолда турланади:

باید مواظب پاهایمان باشیم که توی چاله چوله ها نیفتیم *Bāyad movāzeb-e pāhāyemān bāšim ke tu-ye čālečule-hā nayoftim* “Ўйдим-чукурларда йиқилиб юрмаслигимиз учун оёғимиз остига эҳтиёт бўлишимиз керак” (پا برهنه ها، ۴۶۴)

Doktor عبد الله عبدالله: با وحدت و اتحاد می توانیم بر مشکلات و دشواری ها غلبه کنیم *Abdollah Abdollah: Bā vahdat-o ettehād mitavānim bar moškelāt-o došvāri-hā ḡalabe konim* “Доктор Абдуллоҳ Абдуллоҳ: Бирлашган ҳолда муаммолар ва қийинчиликлар устидан ғалаба қозона оламиз” (www.bakhtarnews.com.af/dari/political-news/item97650)

Юқоридаги жумлаларда چاله چوله *čālečule-hā* “ўйдим-чукурлар” КҚС тўлиқсиз редупликатив бўлиб, *-hā* кўплик қўшимчаси қўшма сўзнинг охириги компонентига тушяпти. مشکلات و دشواری *moškelāt-o došvāri-hā* “муаммолар ва қийинчиликлар” ЭКСБнинг ҳар бир таркибий қисмида эса кўпликни ифодаловчи суффикс (*-āt* арабча ҳамда *-hā* форсча кўплик қўшимчалари) бор.

Аммо ЭКСБ ҳам худди КҚС каби битта кўплик қўшимчаси билан турланиши мумкин:

Mard-e مرد جوان که از دست فحش و نفرین های همسرش خسته شده بود راهی دادگاه خانواده شد *javān ke az dast-e fohš-o nafrinhā-ye hamsaraš xaste šode bud rāhi-ye dādgāh-e xānevāde šod* “Турмуш ўртоғининг ҳақоратларидан чарчаган ёш эркек фуқаролик судига йўл олди” (www.yjc.ir/fa/amp/news/5200956)

КҚСда носинтактик структура кузатилса, ЭКСБда таркибий қисмларнинг тенг боғланиши (бош ва эргаш сўзларнинг мавжуд эмаслиги) кўзга ташланади:

بهتر آن است که دست به دست هم بدهیم و در این راه پرخطر سیاست پشت ویناه همدیگر باشیم *Behtar ānast ke dast be dast ham bedehim va dar in rāh-e porxatar-e siyāsāt poštopanāh-e hamdigar bāšim* “Қўлни қўлга бериб, сиёсатнинг бу хатарли йўлида бири-биримизга тиргак бўлсак яхшироқ бўларди” (یکی بود و یکی نبود، ۳۹)

Tārtār: Be xāter-e ābru-vo šarāfat تارتار: به خاطر آبرو و شرافت ذوب آهن را می بریم *Zoub āhan-rā mi-barim* “Тортор: Обрў-эйтибор учун “Зўуб оҳан”ни енгамиз” (www.sport.shafaqna.com/fn/509642/)

КҚС компонентларининг тартиби қатъий бўлиб, баъзи истисноларни ҳисобга олмаганда таркибий қисмларнинг ўрин алмашиши деярли кузатилмайди. Компонентларининг ўрни ўзгарувчи айрим КҚСнинг асосан оғзаки нутққа хослиги маълум. Таркибий қисмлари ўрин алмашиши мумкин бўлган баъзи КҚС орасида خویش و قوم *ḡoūm-o xiš* “қариндош” сўзининг *xiš-o ḡoūm* шаклида ишлатилиши қуйидаги мисолларда кузатилади:

همه قوم و خویش هام مرا مثل تخم چشمشان دوست می داشتند *Ha-me-ye youm-o xiš-hām ma-rā mesl-e toxm-e češmešān dust mi-dāštand* “Хамма қариндош-уруғларим мени кўз қорачиғларидек яхши кўришарди” (داستانها و قصه ها، ۱۳۰)

زنده به گور، ۴۰) “Унинг бу шаҳарда ҳеч қандай қариндоши йўқ эди” *U dar in šahr hič xiš-o youmi nadāšt* (هیچ خویش و قومی نداشت)

Шуниси қизиқки, Л.С. Пейсиков томонидан қатъий равишда қўшма сўз деб таъкидланган قوم و خویش *youmoxiš* “қариндош” сўзи¹ Муҳаммад Мўйиннинг луғатида таркибий қисмларининг ўрни ўзгариши мумкин бўлган ФБ сифатида берилади. Мазкур бирлик таркибий қисмлари ўзгарган ҳолда икки марта келтирилади: قوم و خویش *xiš-o youm* [М.Мўйин, 1375, т I, Б. 1464], قوم و خویش *youmoxiš* [М.Мўйин, 1375, т II, Б. 2752]. Биринчи ҳолатда бирликни оғзаки услубга хослигини кўрсатувчи ишора мавжуд. Иккинчи ҳолатда эса ҳеч қандай белги қўйилмаган.

Шунингдек, آمد و رفت *raft-o āmad* – آمد و رفت *āmad-o raft* “ҳаракат”, “муносабат”, آب و رنگ *rangoāb* – آب و رنگ *āborang* “гўзаллик”, “софлик”, داد و آمد *āmad-o šod* – داد و آمد *šod-o āmad* “ҳаракат”, “муносабат”, ستد و داد *dādosetad* – ستد و داد *setadodād* “савдо-сотик” каби КҚСда ҳам таркибий қисмларнинг ўрни алмашиши мумкин.

Компонентлар ўрнининг ўзгариши кўпроқ таркибий қисмларининг жойлашуви барқарор бўлмаган ЭКСБга хосдир. ЭКСБда таркибий қисмларнинг ўзаро ўрин алмашиши ва маъно яхлитлигининг сақланиши кузатилади: آرام و قرار *ārām-o yarār* = آرام و قرار *yarār-o ārām* “ором”, “осойишталик”, “ҳузур-ҳаловат”.

دل دیوانه من باش ... *Ārām-o yarār-e del-e divāne-ye man bāš* “Девона қалбимнинг ҳаловати бўл...” (www.sazemokhalef86.blogfa.com/post/413)

چشمان افسونگر فیروزه قرار و آرام از کف جمشید ربود *Češmān-e afsungar-e Firuze yarār-o ārām az kaf-e Jamšid robud* “Ферузанинг сеҳрловчи кўзлари Жамшиднинг оромини ўғирлаганди” (С.Э. Талыбова:109)

Манбаларда юқоридаги икки ЭКСБдан آرام و قرار *ārām-o yarār* шакли кўпроқ ишлатилиши кузатилди.

ХУЛОСА:

КҚС ва ЭКСБларининг ўзаро дистинктив белгилари морфологик мезон асосида аниқланди ва қуйидаги хулосаларга келинди:

1. Копулятив бирлик компонентларининг икки таркибий қисмдан иборат бўлиши, таркибий қисмларнинг алоҳида эмас, балки биргаликда маълум бир сўз туркуми вазифасини бажариши (асосан от ва сифат), морфологик бутунлик (яхлитлик), носинтактик тузилиш, таркибий қисмларнинг бўлинмаслиги ва улар

¹ Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М., 1973. – С. 168.

орасига бошқа морфемаларнинг қўйилмаслиги, таркибий қисмларнинг морфологик воситалар билан боғланиши КҚС ва ЭКСБни ўзаро фарқловчи морфологик мезонлар экани қатор мисоллар орқали таҳлил этилди.

2. КҚСнинг сўз туркумлари билан ифодаланиш доираси ЭКСБ қараганда кенгроқ экани аниқланди. Натижада қуйидаги сўз туркумлари бирикувидан иборат КҚС гуруҳлари ва моделлари белгиланди: 1. Отлар билан ифодаланган КҚС (“от+интерфикс+от”, “от+от”); 2. Сифатлар билан ифодаланган КҚС (“сифат+интерфикс+сифат”, “сифат+сифат”); 3. Турли феъл шакллари билан ифодаланган КҚС (“феъл+интерфикс+феъл”); 4. Тақлидий сўзлар билан ифодаланган КҚС (“тақлидий сўз+тақлидий сўз”); 5. Сонлар билан ифодаланган КҚС (“сон+интерфикс+сон”); 6. Равишлар билан ифодаланган КҚС (“равиш+интерфикс+равиш”, “равиш+равиш”); 7. Олмош билан ифодаланган КҚС (“олмош+интерфикс+олмош”).

3. ЭКСБнинг эса қуйидаги икки гуруҳи аниқланди: 1. Отлар билан ифодаланган ЭКСБ (“от+o/va+от”); 2. Сифатлар билан ифодаланган ЭКСБ (“сифат+o/va+сифат”).

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати:

1. Пейсиков Л.С. Очерки по словообразованию персидского языка. – М., 1973. – С. 158-168.
2. Меликян Г.В. Парные словосочетания в современном персидском языке. – Ереван, 1984. – С. 55.
3. محمد نسيم نگهت سعيدى. دستور معاصر زبان درى. – كابل، ۲۰۱۳. ص. ۱۶۵.
4. Алимова Х.З. Дарий тилида сўз ясаши // Монография. – Т., 2019. – Б. 32, 35.
5. Сафаров С.Ш, Бушуй Т.А. О цельнооформленности сложного слова и словосочетания. – М., 2007. – С.1 (www.cyberleninka.ru/article/n/17610694)
6. Жирмунский В.М. О границах слова. Сб. Морфологическая структура слова в языках различных типов. –М. – Л., 1963. – С. 31-33.
7. محمد تقى بهار ملك الشعراء. سبك شناسى يا تاريخ تطور نثر فارسى. جلد اول. تهران، ۱۳۳۷، ص. ۱۰۱
8. Nuriddinov, N. (2019). Reduplication of adverbs, past and present participles in persian language. *Theoretical & Applied Science*, (12), 634-639.

9. Nuriddinov, N., Mirzakhmedova, K., Nishanbaeva, A., & Djafarov, B. (2021). Copulative compounds made by interfix الف وصل. *Инновационные подходы в современной науке* (pp. 65-69).
10. Nodir Mr, N. (2020). Structural-semantic analysis of polynomial verbal copulative phraseologies in persian language. *The Light of Islam*, 2020(1), 170-177.
11. Nodir Mr, N. (2020). Copulative compounds formed by prepositional interfixes in persian language. *Scientific Bulletin of Namangan State University*, 1(10), 71.
12. Akhmedova, D., Alimova, Kh., Azimdjanova, D., Nuriddinov, N., & Xasanova, N. (2022). The stylistic features of nouns and adjectives in Iranian newspaper texts. *Культурология, искусствоведение и филология: современные взгляды и научные исследования*. № 1 (50). (pp. 95-102).
13. Azimdjanova, D., Alimova, Kh., Akhmedova, D., & Nuriddinov, N. (2022). On some issues of verbal synonymy in the Persian language. *Theoretical & Applied Science*, 03, (107). (pp. 852-858).